

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לא, תש"מ

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

השתטחי והתנפלי" ⁴⁵. השתטחי הוא תרגום התנפלי:
"ואתנפל לפני ה'" (דברים ט, יח) תרגמו אונקלוס:
"ואשתטחית קדם ה'".

---

45. שירי שלמה בן גבירול, מהדורת ביאליק-רבניצקי, ח"ב, עמ' 89,

שו' 9.

א י ל ן א ל ד ר

טיבן של מסורות הקריאה העבריות בימה"ב והמקורות למחקרן

התפלגותן של מסורות הקריאה העבריות בימינו לשלוש
קבוצות ראשיות — הספרדית, האשכנזית והתימנית —
מתאימה להבחנה הפללית בין ספרד לאשכנז ולתימן שלאחר
תקופת הגאונים.

בשלושת תחומי התרבות הללו נתגבשו בימי-הביניים
שלוש מסורות קריאה נבדלות, אבל באמת שורשי התפתחותן
מעוגנים בתקופה, שמסורות הקריאה — הספרדית
והאשכנזית והתימנית — עדיין לא היו קיימות.
כדי לברר, מתי והיכן נתהוו שלוש המסורות הנ"ל,
עלינו להפליג בזמן ובמקום אל העבר ואל המזרח.

לאחר שחדלה העברית לשמש בדיבור פלשון חיה בארץ-ישראל — במאה השנייה לסה"נ — ונותרה בשימוש פלשון הפתיבה מכאן וכלשון הקריאה מכאן, נתעצבו ונתייצבו בא"י כמה שיטות מסורתיות של קריאה במקרא ובספרות שאחר המקרא (בעיקר במשנה). שיטות אלה מכונות במחקר "מסורות קריאה ליטורגיות" או בקיצור "מסורות קריאה"¹.

מסורות הקריאה נסמכו על הרגלי קריאה אזוריים ועל כללי קריאה, שהיו רווחים בחוגים שונים בארץ-ישראל מאז היות העברית לשון נקראת, ושהיו עוזרים בע"פ מדור לדור. ההבדלים האזוריים בהרגלי הקריאה ובכלליה היו חופפים בחלקם הבדלי הגייה ושינויי גרסה בתצורת המלים, הבדלים שאפיינו את ההסתעפות הדיאלקטית של העברית בדורות האחרונים לימי חיותה בדיבור.

מכאן חשיבותן של מסורות הקריאה הקדמוניות — וכמובן, גם של המסורות החיות בימינו הממשיכות אותן (אם כי לא תמיד בקו ישר) — למחקר ההיסטוריה של דקדוק העברית, שפן באמצעותן הבלשן יכול לשחזר קווי-יחוד של סוגי העברית המדוברת ללהגיה השונים².

---

1. ראה: ש' מורג, הערך "Pronunciations of Hebrew", אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 13, ירושלים 1971, עמ' 1121.
2. ראה: הנ"ל, "גניזת קהיר וחקר הלשון העברית", מולד, כו (תשל"א), עמ' 716. ז' בן-חיים, "תורת ההגה של העברית — להגדרת הנושא", מקראה לתורת ההגה (בעריכת ע' אורנן), ירושלים תשל"ג, עמ' 52.

באמצע תקופת הגאונים לערך נוצרו בארץ-ישראל ובבבל כמה שיטות ניקוד. הללו נתקנו באספולותיהם של בעלי מסורה וקריינים וחכמי לשון. שפיקשו להנחיל לציבור את הקריאה המסורתית הנכונה והמדויקת פפי שהיא עוברת, מזמנים קדומים בקבלה בחוגיהם ובמקומותיהם (אבל רק שיטה אחת, הטברנית, זכתה לרישום מוסכם ומחייב). עד שלא בא הניקוד לעולם, לשיטותיו השונות, הייתה מסורת הקריאה משתלשלת לה בפה מדור לדור; ובכל הנוגע לאותן מהויות לשוניות, שאינן באות לידי ביטוי בפתיב, לא היה לו לקורא אלא מה שעניו רואות, היינו הטקסט העיצורי, ומה שזיכרונו ובקיאותו במסורתו אומרים להשלים את התנועות והדיגוש וההטעמה וההקשר וההפסק, שאינם גלויים ומבוזרים בנוסח האותיות שלנגד עיניו. משנקבעו בכתב סימני הניקוד (והטעמים), ונסמכה עליהם הקריאה בישראל, ניטל המשא הפכד שהוטל על זיכרון הקוראים קודם לכן, זיכרון שהלך ונחלש, פנראה, במרוצת הדורות.

שיטות הניקוד מיוסדות על עקרונות מתודולוגיים שונים ובנויות על סמלי כתב ועל דרכי רישום שונים; אבל מה שחשוב לענייננו כאן הוא, שהן מושתתות על שיטות קריאה מסורתיות שונות, שעל פן הן מוסרות נאמנה את מערכותיהן התנועיות של מסורות הקריאה העיקריות, שנהגו במחצית השנייה של תקופת הגאונים, הלא הן המסורת הטברנית, המסורת הארץ-ישראלית והמסורת הבבלית, שהן מצדן — כאמור — חוזרות לשעבר ומשקפות את הלשון העברית בשלהי ימי דיבורה. כבר במאה הי"א

חדלו קהילות ארץ-ישראל ובבל להשתמש בשיטות הניקוד הלא-טברניתי; עובדה זו קשרה בהתעצמות מרכז המסורה שפטבריה והתגברות היוקרה האידאית של הניקוד הטברני שלמקרא, שהביאו בתחילה להתפשטותו למקומות התפוצה של ניקוד הארץ-ישראלי והבבלי, ואח"כ לדחיקתן המוחלטת של שיטות הניקוד האלה ולקבלתו של הניקוד הטברני והמסורתי במקומן.³

השתלטותו של הניקוד הטברני מהוץ לתחומי תפוצתו המקוריים והתקבלותו כפיטוי המופתי של העברית המנוקדת הייתה מלווה גם בהתגברות השפעתה של מסורת הקריאה הטברנית שפיסודו. ההצלחות הראשונות, שנחלה הקריאה הטברנית, היו במזרח, בתחומי ההשפעה של הקריאה הבבלית. אבל אע"פ שנדחקה הקריאה הבבלית לבסוף מפבל, היא גופה לא נעלמה מן העולם; עוד קודם ניצחונה של טבריה על בבל נסתעפה שיטת הקריאה הבבלית לתימן, ונשתמרה שם בקויה העיקריים.⁴ גורל דומה לשל הבבלית עלה לה לשיטה הארץ-ישראלית. עוד קודם שפסק השימוש בניקוד הארץ-ישראלי, נסתעפה שיטת הקריאה הזאת מערבה וניטעה במרכזה של אירופה⁵ ובחצי-האי האיברי.

---

3. ראה מ' ווינרייך, לשוננו כז/כח (תשכ"ד), עמ' 240; נ' אלוני, "ספרות חז"ל בניקוד א"י", מבוא להוצאת ציל"ם של קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש בניקוד א"י, ירושלים תשל"ד.

4. ראה ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' יד, כד, 291-292.

5. חנוך ילון ז"ל היה הראשון לקביעה, שבאשכנז נשתקעה

מתוך הפרת ההקשר התרבותי-הרוחני הרחב אנו יכולים לשער, שהסתעפות הקריאה הארץ-ישראלית למערב הייתה כרוכה בהתפשטות השפעתו של המרכז הארץ-ישראלי לתורה וללימוד.

כמסתבר, זרימתה של תורת ארץ-ישראל אל הארצות שבחוג השפעתן של ישיבות ארץ-ישראל היה בזה להעביר אליהן גם את הקריאה הארץ-ישראלית.

איטליה היא ששימשה, כידוע, תחנת התיווך של הארץ-ישראליות לצרפת ולאשכנז מפאן, ולספרד מכאן.

באשכנז⁶ נתבססה שיטת הקריאה הארץ-ישראלית עם התחדשות היישוב היהודי שם במאה ט' והתרחבותו הניפרת שם במאה י' בעקבות ההגירה, שמקורותיה הראשיים היו צרפת ואיטליה. קהילות הריינוס אף קיבלו במישרין זרמי השפעה ארץ-ישראליים.

לספרד⁷ עברה קריאת ארץ-ישראל לא רק בצינור האיטלקי, אלא, כנראה, גם דרך צפון-אפריקה. קרוב להניח, שהעברתה של קריאת ארץ-ישראל לספרד התרחשה, כאשר במאה העשירית נחלשה במעט תלותן של קהילות

בימי-הביניים מסורת ארץ-ישראלית בהגיית התנועות. ראה מאמרו בקונטרסים לענייני הלשון העברית א', תרצ"ז, עמ' 65.

6. ראה א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, ח"א ("עדה ולשון", ד), ירושלים תשל"ט, עמ' ז, 175-176.

7. ראה ש' מורג, שם, עמ' 288-289; ק' פץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה ("עדה ולשון", ב), ירושלים תשל"ח, עמ' יד-טו.

ספרד במרפז הבבלי — תלות שתחילתה במאה התשיעית —
ואלו החלו ניזונות גם מתורת א"י, ממנהגיה וממסורותיה⁸.
הנה פי כן ההצגה מראה, שעם שקיעת המרפזים
הגדולים בבבל ובארץ-ישראל במוצאי תקופת הגאונים ועם
היעתקות מרפז הפזבד של הלמדנות היהודית והיצירה
הרוחנית אחרי תקופת הגאונים מן המזרח אל שני מרפזי
היהדות החדשים במערב, אל ספרד ואל אשפנו, פבר הייתה
נוהגת בהם שיטת הקריאה הארץ-ישראלית.

ברי מפאן, ששיווי הקריאה בין אשפנו לבין ספרד
במחצית הראשונה של ימי-הביניים אינו מעיד, שהאחת
שאלה מרעותה או שהשפיעה על חברתה; אף אינו סימן לכך,
שמסורותיהן מקושרות זו אל זו קישור גנטי, בבחינת האחת
היא הסתעפות מן האחרת. דמיונה של מסורת הקריאה
הקדם-אשפנוית⁹ אל מסורתה של ספרד אין לו הסבר אלא

---

8. ראה א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ירושלים
תש"ך, עמ' 155; מ' מרגליות, ספר הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב, עמ'
7.

9. משמעות הרכיב קדם במונח "מסורת הקריאה הקדם-אשפנוית"
קשורה בהמשך התפתחותה של מסורת הקריאה של היהדות האשפנוית.
המסורת האשפנוית בגלגוליה המאוחרים נתרחה מרחק רב מן המסורת
האשפנוית שבשלביה הראשונים. התרחקות זו, שהחלה במאה הי"ד, הייתה
תוצאה של הזדמנות נסיבות מיוחדות בלשון דיבורם של יהודי אשפנו.
פדי לציין במחקר את תקופת בראשית בתולדות התפתחותה של
מסורת הקריאה שבפי היהודים באשפנו (במובנה המצומצם), שהגילוי
הפולט במערכתה הפונולוגית היה, כאמור, שיטת קריאה בעלת חמש
תנועות, וכדי להבדילה מן התקופה הבאה בהמשך התפתחותה (מן המאה

במקורן המשותף: שיטת הקריאה הארץ-ישראלית, זו השיטה, שייחודה הבולט והעיקרי הוא חומש התנועות (o, e, u, i, a). החוקר, הבא לחשוף ולתאר מסורת קריאה קדמונית מן המסורות העבריות שהילכו בימי-הביניים, מזומנים לפניו כמה וכמה סוגי מקורות — פעמים יזמנו לו פולם, פעמים מקצתם או רק אחד מתוכם — שמהם יוכל לשאוב את חומרי הלשון הנצרכים לו כדי לשחזר על פיהם את תמונת המסורת הלשונית הנחקרת.

בדרך כלל חוקר המסורות של ימי-הביניים נאלץ להסתפק בעל פורחו בחלק מן המקורות, ועובדה זו רישומה ניפר, כמובן, בשיעור החומר העומד לבדיקה ובמידת שלמותו, בהירותו ודיוקו של התיאור, אשר על פן בהיעדר מקורות משלימים או מקורות מטיפוס ידוע עשוי המחקר להיות מוגבל לסך מסוים של תופעות לשוניות ולהעמיד סוגיות אהדות, שהסתום מרובה בהן מן הגלוי, וסוגיות שתמונתן חיוורת למדיי או בלתי מאוששת די הצורך¹⁰. ואולם על אף

הט"ו ואילך). שאז נתפשטה לכל מהכו אירופה ומזרחה ונתאפיינה בהבחנה פוניטית של כל שבעה סימני התנועות של הניקוד הטברני — לשם כך נטבע המונח מסורת "קדם-אשכנזית".

10. עם זאת צריך להודות, שבתחום מסורות העבר גם מחקר הנכנה על כל סוגי המקורות פולם יחד עדיין אין בניינו שלם ומשוכלל ומוגדר במלוא הדיוק בבניינה של מסורת לשונית חיה בזמננו, שכל אגפיה ותוי צורתה קמים ועולים במחקר בבהירות ובנאמנות מרובה על יסוד האזנה לתהליך הקריאה ורישום כל מלאי ההגאים וכל גוני-ההגאים והערכת תכונותיהם הפונטיות.

המגבלות בזמינות חומרי הגלם (ונוסיף במאמר מוסגר: ועל אף הבעיות המתודיות הקשות המתעוררות בליקוט האינפורמציה החשובה לענייננו) מצויות לנו בדרך פלל במקורות שמתחומי התרבות העיקריים בימי הביניים היעות מספיקות לבירור עיקר השאלות, שרצונו של החוקר לברר, ויש בכוחן לחשוף, בהצטרפותם ובהתבהרותם, את דיוקנן הייחודי של מסורות הקריאה הפינאיות בראשי קויהן. ואלה הם המקורות להפרת מסורת קריאה של העברית בימי הביניים:

1. מקורות שבכתב

קודם שנבוא לפרט את סוגי המקורות הכתובים. מן הדין לציין, שהם לעולם מוגדרים בשיוכם — שיוך הזמן והמקום — אל תחומיה ותקופתה של המסורת הנחקרת, שכן רק בתנאי זה הם משקפים את המסורת המסוימת.

א. פתיבים של טקסטים עבריים שבכתב יד

פעמים הרבה, בעיקר בספרות שאחר המקרא, נהגו סופרים ומעתיקים חירות מרובה בפתיב, שלא על דרך תקני הפתיבה של נוסח המקרא המסורתי. יש טטיות פתיב, שהן בבירור פרי מבטאו המיוחד של הכותב ומרמיזות על תופעות או התפתחויות לשוניות מסוימות בהגייה ובדקדוק; ומכאן, שהן יכולות להיחשב לסימן היפר למסורת הקריאה הנוהגת במקומותיו ובזמנו של הכותב. "סטייה משופשת — כבר

קבע פרופ' מ' וויינרייך ז"ל¹¹ — שקולה בהערכה הפלשנז
פנגד מאה פתיבים מתוקנים הבאים מפוחה של המסורת.

ב. ניקודים של פתבייד

הפתיב לעצמו, אפילו הוא מלא מלא, אין בו פדי להפי
הפרה של ממש את מערכת התנועות של מסורת לשון וז
המבנה התנועי של הצורות והתיבות בה. לעומת זאת הניקוד
— המלווה את הפתיב — משקף במידה מלאה יותר את מנדי
הקריאה. הואיל וניקודם הטברני המסורתי של רוב פתבייד
המקראיים בימה"ב מחפה על הרגלי המבטא המקומיים גל
נקדניהם, מתאימות לצורך הפירור הפוניטי מסירות מניקוד
של פתבים שמחוץ למקרא — בעיקר של משנה ומחזור
— שפן באלה אין הנקדנים כפופים לניקוד שעל פי תגי
המסורת הטברנית ולדקדוקה של לשון-מופת, ולפיכך ז
חופשיים יותר לסמן את הגייתם הממשית, המייצגת ז
המבטא הסגולי של פני עדתם וקהילתם. יתר על כן, לי
שבקריאת המקרא הגיעה המסורת הטברנית בדקדוק-הצורת
למעמד של יוקרה וסמכות, ונתקבלה בכל קהילות ישראל
בימה"ב, ברי, שאף לענייני התצורה של העברית יש ערך ק
פפתבים הלא-מקראיים, שניקודם משמר מסורות לשוניז
קדמוניות של עברית חז"ל, שהיו מקובלות בגלויות. ויפז
פאן דברי ח' ילון ז"ל, אבי המחקר המדעי של מסורת

11. לשוננו כז-כח (תשכ"ד), עמ' 250.

העדות¹²: "... הרבה עתידים אנו ללמוד מטקסטים מנוקדים שמתפרסמים והולכים, הן בדברי חז"ל, הן בפיוטים ישנים וכיוצא בהם — חומר לחקר הדיאלקטולוגיה העברית".

ג. עדויות ספרותיות, בעיקר בכתבי המדקדקים ספרותם הבלשנית של היהודים עוסקת, כידוע, בתיאורה ובניתוחה של לשון המקרא ושל שיטת הקריאה הטברנית המסורתית שלה¹³. אולם בכתבי המדקדקים בימה"ב פזורות גם הערות מפורשות והערות רמוזות על דרך קריאת העברית במקומותיהם ובזמנם. הערות אלה מקצתן באות להעיר על "שיבושי עמי-ארצות" שנתקיימו בארצותיהם, ומקצתן אינן אלא ניסוחים של כללי-קריאה תקינים — אך לא טברניים — שנהגו במרחבי מסורת הלשון של המדקדקים (בין שכללים אלה מקורם במסורות עבריות לא-טברניות, שנשתקעו בזמנים קדומים בקהילותיהם, בין שיסודם בהתפתחויות מקומיות מאוחרות ביחס).

לעתים רחוקות ניצן ללקט עדויות על המבטא העברי בימה"ב גם מכתביהם של פרשני המקרא, פרשני פיוטים וחכמים אחרים.

12. קונטרסים א', תרצ"ג, עמ' 29.

13. ראה נ' אלוני, האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט.

מבוא, עמ' 26, 29: ד' טנא, הערך *Linguistic Literature, Hebrew*.

אנציקלופדיה יודאיקה, פרך 16, עמ' 1361-1362.

ד. תעתיקים של העברית בלשון לועזית
תעתיקים של העברית באותיות לאטיניות או ערביות
וכד' מציעים לחוקר תחליף פוניטי — במידות שונות של
דיוק ואחידות — למבטאן של מלים עבריות לפי שיטת
הקריאה של הסופר — אם ידע עברית — או של המכתיב, אם
הפותב היה גוי, שלא הבין עברית.

מגבלתם העיקרית של התעתיקים ללועזית היא בקשיים
שבתעתיק מלשון ללשון, שעליהם מנסה המעתיק להתגבר
בשיטה מסוימת. מן הדין אפוא לציין, "שרק על סמך
שיטתיות ברורה וקבועה בתעתיקים ראוי לבוא לכלל מסקנות
[בנוגע למבטא העברי המשתקף בעדם — א"א], וששיטתיות
כגון זו אינה ניתנת פלל להוכחה אלא במקום שיש כמות
ראויה של דוגמאות לפי קו אחד, עד כדי כך שסטייה פלשהי
לא תתפרש אלא כחריג ובטעות משום נדירותה או
חד-פעמיותה"¹⁴. אף זאת צריך להעיר, שלא כל ההגאים
המבוטאים בעברית אפשר להעלותם באותיות לאטיניות
וינויות או בסימני התנועה של הערבית.

ה. חרוזי שירה ומשקליה
העתקות בלתי-מנוקדות של שירים חרוזים ושקולים מן
השירה, שנכתבה בימה"ב, אף הם בבחינת מקור — אמנם
מקור דל באופן יחסי — למסורותיהם הלשוניות של
המשוררים, וזאת על סמך הניקוד המתחייב מן החרוז והמשקל.

14. ח' מרחביה, לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 104.

בעיקר יש למקור זה חשיבות לגבי מסורתם של המשוררים בלשון-חכמים. כמפורסם, אוצר הלשון של השירה העברית בימה"ב מושחת רובו ככולו על המקרא, אבל כלולות בו גם לא-מעט תיבות מן הספרות שאחר המקרא. "בדיקת מלים אלו מתחום לשון-חכמים מעלה, שלעתיים קרובות ניקדו המשוררים, פפי שהדבר מוכח לנו מחיוב המשקל והחרוז, שלא כמסור וכמקובל בידינו פיום על פי המסורת הטברנית"¹⁵.

2. מקורות שבעל-פה

1. המבטאים המסורתיים של העדות בימינו מסורות הקריאה של העברית בזמננו עברו מאז ימי-הביניים התפתחויות הגייה ותהליכי השתנות בעטיים של משפיעים מְשַׁנֵּי כללים מבית ומחוץ. עם זאת אפשר לו לחוקר להשיג מן הנתונים הגלומים במסורות דהאידינא ידיעות לא מעטות, ולפרקים גם ידיעות רבות (השיעור תלוי בטיבה של המסורת הנחקרת ובדרכי השתמרותה בעדה) על דרכי ההגייה במקרא ובמשנה ועל קריאת הצורות בספרות התלמודית, שנתקיימו בקרב עדות ישראל בימי-הביניים, בתקופה, שבה נתגבשו ונתייצבו מסורותיהן הלשוניות. ויתר מכך: במסורת השומרנית, דרך משל, פבר הוכח¹⁶, כי "הגיית העברית הנשמעת היום מתאמת רוב

15. "טובי, לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 137.

16. ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך חמישי:

לשון תורה, ירושלים תשל"ז, עמ' 19.

פכולה למה שהיה נוהג בזמן דיבורם הארמי", כלומר בסוף המאה העשירית ותחילת המאה האחת-עשרה. אף לגבי קריאתם של בני תימן בלשון חכמים (בתחומי התצורה) מותר לנו להניח רציפות המגעת ברובי פרטיה עד תימן של ימי הביניים (ומשתלשלת ויורדת עד לכבל של תקופת הגאונים).

2. הרכיב העברי של לשונות הדיבור היהודיות

שיורים ממסורת המבטא של עדה מסוימת, כפי שנהגה בתקופות עברה, משוקעים גם ברכיב העברי של לשון הדיבור היהודית¹⁷ שבפי אותה העדה בימינו. שיורים אלה ניפרים בכך, שהם חורגים מן המבטא המקובל פיוס במסורת ההגייה העברית של עדה זו, ואין להם הספר בפוניטיקת הרכיב הלועזי של לשון הדיבור. אף בתחום צורותיהן של התיבות ניתן לגלות מעט מסורות עבריות קדמוניות ביסוד העברי של לשונות הדיבור¹⁸.

---

17. על מהותן של הלשונות היהודיות ראה: ח' רבין, "מה מיוחד את הלשונות היהודיות?", פעמים, חוב' 1, תשל"ט, עמ' 40-45; ש' מורג, שם, עמ' 52-53; מ' זנד, שם, עמ' 55-56. על הרכיב העברי בלשון יהודית ראה: מ' ווינרייך, לשוננו כז/כח (תשכ"ד), עמ' 134-136 (דבריו אמורים כלפי יידיש, אבל פוחם יפה לכלל "הלשונות המהותכות", כהגדרתו שם).

18. ראה, למשל, מ' בראשר, "על היסודות העבריים בערבית מדוברת של יהודי מרוקו", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 184-185.